

ВОЛОДИМИР МОНОМАХ

Перлина давньоруського письменства, складений у XIII ст. Галицько-Волинський літопис розпочинається похвалою героєві одного з нарисів цієї книжки, князеві Роману Мстиславичу. У похвалі мовиться, що Роман «переміг всі язичницькі народи мудрістю свого розуму», виявляв велику хоробрість і полководницьке вміння. Літописець підкреслює, що у всьому тому Роман «наслідував діда свого Мономаха, котрий переміг поганих ізмаїлтян, яких звать

половцями, відігнав Отрока до Обезів (Грузії.— Авт.), за Залізні ворота, а Сирчан залишився біля Дону, харчуючись рибою. Тоді Володимир Мономах пив золотим шоломом Дон, захопив всю землю їх (половців.— Авт.) і прогнав окаянних агарян*. Після смерті Мономаха у Сирчана залишався єдиний гудець (співець і музикант.— Авт.) Орь. І послав його Сирчан до Обезів, так сказавши: «Володимир помер. Повернись, брате, піди до своєї землі! Передай Отрокові ці мої слова, заспівай пісень половецьких, якщо ж не захоче повернутись, дай йому понюхати траву, що зветься емшан» (полин.— Авт.). Отрок не захотів ні повертатися, ні слухати пісень. І тоді Орь дав йому ту траву. Й коли він її понюхав, то заплакав і мовив: «Ліпше в свою землю кістками лягти, ніж на чужій уславитися». І пішов він до своєї землі...»

Як показали фольклористи, перед нами — уривок половецької пісні, складеної в XII ст. У її основі лежать дійсні історичні події та факти, про що йтиметься далі. Ми ж навели її на початку розповіді про Володимира Мономаха, щоб показати, якою гучною була слава цього видатного полководця й правителя, коли навіть найлютіші вороги з такою шаною і страхом перед померлим вже героєм оспівували його.

Самим своїм народженням Володимир був зобов'язаний, як це не дивно виглядає, кривавій війні, що спалахнула 1043 р. між двома великими державами середньовіччя: Візантією і Київською Руссю. У попередніх нарисах не раз згадувалось про цю останню війну між двома країнами. Тут же зосередимо увагу на одному з її наслідків — династичному шлюбі дочки грецького імператора Константина IX Мономаха Анастасії (деякі джерела називають її Марією) з улюбленим сином Ярослава Всеволодом.

Ярослав вирізняв Всеволода серед інших своїх синів — мужніх рицарів, шалених любителів військової справи та полювання, завжди охочих до походу чи війни. Бо Всеволод був за вдачею найближчий до батька, любив книжки і вченість. За спогадами самого Володимира Мономаха, його батько, «сидячи вдома, знав п'ять іноземних мов». Серед них, поза сумнівом, були давньогрецька й латин-

* Згідно біблійної історії людства, всі східні народи, араби й турки зокрема, вважались синами Ізмаїла та його рабині Агарі. Тому-то, слідуючи високим традиціям біблеїстики, давньоруські книжники називають печенігів, тюрків, половців, а потім і татар ізмаїлтцями, або агарянами.

ська, знання яких у той час було обов'язковим для кожної добре освіченої людини. Під 1053 р. Нестор з гордістю занотував у своєму літописі: «У Всеволода народився син від дочки царської, грекині, й назвав його батько Володимиром».

То був не перший династичний шлюб між правлячими домами Візантії й Русі. Адже Володимир Святославич також побрався з грецькою принцесою Анною, але мав від неї лише дочку. Вперше в давньоруській історії майбутній київський князь народився від візантійської принцеси. Його імператорське походження надзвичайно імпонувало київським та іншим давньоруським книжникам. Вони пишалися його родоводом. У пам'ятках старого красного письменства вченими виявлено багато легенд про князя Володимира, котрого завжди називають за родовим ім'ям матері Мономахом.

Народився Володимир, швидше від усього, у стольному граді Руської землі. Ярослав Мудрий любив Всеволода і волів тримати сина при собі. Так, мабуть, і ріс би малий княжич при пишному дворі діда, помалу навчався грамоті, потім різним наукам... Та на початку 1054 р. помер вже старий (минуло 75 років) Ярослав. Згідно його заповіту, вписаного Нестором до «Повісті временних літ», Давньоруська держава була розділена між трьома старшими синами померлого. Ярослав звелів: «Доручаю замістити мене на столі моєму в Києві старшому синові моєму і братові вашому Ізяславу; слухайтесь його, як слухались мене, хай він замінить вам мене. А Святославу даю Чернігів, а Всеволоду Переяслав».

Виконуючи останню волю батька, Всеволод з великою нехиттю перебрався із обнесеного велетенськими валами Києва, що захищався всім військом Русі, до невеликого й небезпечного, слабко на той час укріпленого Переяслава Південного. Місто було висунуте в кочовницький степ і майже завжди перебувало в очікуванні нападу ворога. Там, у батьківському теремі, швидко спливли дитячі роки Володимира. Лише дитячі, бо юнацтва він не мав — одразу став мужем.

У середині XI ст. у південноруських степах відбувалася заміна одних ворогів Русі іншими. Розгромлені Ярославом у 30-х рр. печенізькі орди відкочували до берегів Чорного моря. Але й там їм не було волі. З'явилися інші, ще сильніші, ще численніші кочовики — половці й відтіснили печенігів на південь, до Дунаю. Уламки печенізького союзу племен — торки, берендеї, ковуї, узи тощо — зуміли якось

втриматися в степу, перейшовши на службу до київських князів. Вони стали в пригоді Давньоруській державі у тривалій боротьбі з половецькими ордами, що отаборилися на величезному обширі від Азовського моря до Чорного, від гирла Дона до гирла Дунаю.

Першим на шляху половців постало Переяславське княвство. Воно загородило шлях й прийняло на себе основний удар небаченого раніше ворога, що за військовою міццю у кілька разів перевищував ворога минулих днів — печенігів. З дитячих років Мономах змушений був сісти на бойового коня й помірятися силами з половецькими ханами.

Перше широкомасштабне вторгнення половецьких орд на Русь сталося 1068 р. Літописець-християнин у душі середньовічного письменства оповідає про цю подію: «Прийшли іноплеменники на Руську землю, половців безліч. Ізяслав же і Святослав і Всеволод вийшли їм назустріч на Альту (річка у Переяславській землі.— *Авт.*). І коли настала ніч, вони пішли один на одного. За гріхи наші напустив Бог на нас поганих (язичників.— *Авт.*), і побігли руські князі, й перемогли половці». Це надміру коротке повідомлення наповнене безпосереднім відчуттям учасника битви. Чомусь вона відбулася вночі. Можливо, половецькі хани вирішили скористатися з ефекту несподіванки, маючи справу з краще, ніж їхні воїни, озброєними руськими кіннотниками?

Поразка дружин братів Ярославичів і народного ополчення киян на Альті 1068 р. тяжко вразила серця руських людей. Академік Б. Рибаків припускає навіть, що сумній тій події присвячено кілька давньоруських билин, де згадується Шарк-велетень. Дійсно, на чолі половецьких орд тоді стояв знаменитий хан Шарукан. Одна з таких билин узагальнено-образно описує перемогу того хана над русичами:

На широком раздолъе Шарк-великан похаживае,
На широком раздолъе Шарк-великан посматривае,
Что не любо — мечом булатным раскрошивае,
Что не любо — ногами железными вытаптывае...

Дехто з істориків припускає, що 15-річний Володимир Мономах брав участь у тій першій нещасливій битві Русі з половцями 1068 р. Скажемо більше: він міг бути однією з активно діючих постатей у ній. Адже з написаного Володимиром на схилі життя «Повчання дітям» відомо, що вже з 12—13 років княжич виконував відповідальні доручення

батька, найчастіше — воєнного характеру. Навіть для початку середньовіччя то був незвично ранній вік. Хоча формально хлопця з князівської родини вже у 12 років вважали дорослим і навіть висвячували на рицаря. Але на практиці княжичі самостійно діяли починаючи з 16—17 років.

Річ у тому, що батько Мономаха Всеволод з молодих літ віддавав перевагу книжкам і бесідам з вченими людьми та ченцями перед бойовим сідлом. Він страшенно не любив ходити в походи і взагалі воювати, воліючи владнувати незгоди дипломатичним шляхом або чужими руками. От і став Володимир бойовим мечем у руці свого хитруватого й вайлуватого батька, котрий посилав сина замість себе всюди, куди тільки міг.

У «Повчанні дітям» Мономах стисло, але виразно описав повне небезпек життя, яке почав вести малим ще хлопчиком: «А тепер повідаю вам, діти мої, про труд мій, що ніс я в роз'їздах і на ловах з 13 років. Спочатку до Ростова (у Суздальську землю.— *Авт.*) ходив через землю вятичів, послав мене туди батько... Ще другого року ходив я до Смоленська». Можна уявити, як часом моторошно бувало 13-річному хлопчикові, коли їхав він на дужому бойовому коні попереду невеликої дружини через дрімучі бори межиріччя Волги й Оки, де на подорожніх чатували загони ще не приборканих київським урядом вятичів, на лісових галявинах стирчали страшні язичницькі «болвани», а, за переконанням людей того часу, чи не на кожному дереві ховався Соловей-розбійник.

Коли 1078 р. Всеволод по смерті старших братів Ізяслава й Святослава зробився великим князем київським, він посадив на своє місце чернігівського князя сина Володимира. Цим зневажив права свого племінника Олега, що як син його старшого брата Святослава мав, згідно давніх звичаїв престолонаслідування, переважні права на Чернігів. Олег до часу мовчав, бо в руках Всеволода була воєнна міць держави. А от коли 1093 р. Всеволод помер, син Святослава гучно заявив про свої права на батьківський стіл у Чернігові.

Історики досі ламають голови над тим, чому Володимир, котрий в годину кончини батька був у Києві й легко міг захопити владу, не зайняв великокнязівського місця, а поступився ним своєму старшому братові в перших Святотолку. Навіть сучасники не зрозуміли Володимира. Симпатизуючий йому Нестор пояснює таке дивне рішення Мономаха небажанням починати нові усобиці. Це слушне, але неповне пояснення. Справа полягала зовсім не в тому,

що у Володимира не вистачало сили, аби втриматись на київському престолі, як гадає більшість істориків. Вважаємо, що Мономах просто виявився людиною, яка поважала закони суспільства й принципи заміщення княжих столів на Русі. Й ще раз довів це, коли добровільно віддав Чернігів Олегові, а сам поїхав до батьківської отчини — Переяслава. Здавалося, доля вела Мономаха замкнутим колом: немовля він уперше потрапив до Переяслава й повертався туди зрілим сорокарічним мужем.

На перший погляд, Мономах сам усунув себе з політичної сцени. Переяславський князь не належав до кола перших володарів на Русі, до того ж увесь його час був поглинений турботами про захист столиці й рубежів від половців, що нахабнішали з кожним роком. Але Володимир не дбав тоді про високе місце у княжому роді. Всі його думки й зусилля були спрямовані на відсіч страшному Половецькому степові.

Тільки-но оселившись у Переяславі, 1094 р. Володимир проводить блискавичний кінний рейд у місця кочовиськ половців і за Сулою завдає поразки великій орді. То була перша серйозна перемога русичів над половцями за кілька останніх літ. Тому київський великий князь Святополк вирішує пристати до Мономаха у прийдешніх експедиціях проти кочовиків, прагнучи розділити з ним славу переможця і багаті трофеї: табуни коней, коштовні тканини, одяг, зброю, золото й срібло. Під 1095 р. читаємо в «Повісті временних літ» горді слова літописця: «Пішли на вежі (осередки половецьких кочовищ.— Авт.) й узяти вежі й захопили худобу і коней, верблюдів і людей, і привели їх до землі своєї».

Минув ще рік, і Володимир із Святополком знову прямували на південь на чолі об'єднаних дружин кількох південноруських князів і завдали поразки найсильнішому половецькому ханові Тугоркану, котрий наклав головою у запеклому бою. Одружений з дочкою Тугоркана Святополк змушений був змиритися із загибеллю тестя: суспільство вимагало від нього послідовної та щирої боротьби з кочовиками.

В очах давньоруського народу, що страшенно терпів від майже безперервних набігів половецьких ханів, головним обов'язком і вищою добродією князів була організація відсічі захланному й жорстокому ворогові. Тому з кожним роком зростав авторитет Володимира Мономаха. Він був єдиним серед давньоруських князів кінця XI — першої половини XII ст., хто постійно перемагав половець-

ких ханів. Жодної його поразки не зафіксували літописці, що наївно пояснюють перемоги Володимира Всеволодича «божим промыслом».

Насправді Мономах перемагав половецьких ханів, що майже завжди мали чисельну перевагу над ним, завдяки великому талантові полководця. Він, здається, першим на Русі зрозумів стратегічні вигоди, які давали блискавичність рейду, удар у вразливе місце ворога зібраної в сталевий кулак важкоозброєної кінноти, несподіваність обхідного маневру. Так само, як усі інші кочовики, половці впадали в паніку, коли ворог заходив у тил, і кидалися в безладді тікати. Князь Володимир спирався на виплекану ним бойову дружину — рицарську кінноту, що швидко долала, збивала на землю й затоптувала легкоозброєних, позбавлених захисних обладунків ще й мало дисциплінованих половців, що сиділи на малих, хоч і прудких, але слабосилих кониках.

Поступово в суспільній свідомості Давньої Русі вкоренилася думка, що скромний, здавалось би, переяславський князь є по суті першим у державі — адже він був головною рушійною силою й проводирем усіх переможних походів проти половецьких ханів. Мономах перехопив у ворога стратегічну ініціативу, з кожним роком все далі заганняючи його в глиб південноруських степів. Походи об'єднаних військ руських князів проти половців відбувалися майже щорічно. «Повість временних літ» та інші літописи зосередили увагу на чотирьох особливо великих переможних походах — 1103, 1107, 1109 і 1111 рр.

Саме внаслідок походу 1111 р. руські дружини пройшли далеко на схід половецькими степами й змусили сина хана Шарукана Отрока емігрувати з 40-тисячною ордою до Грузії — пам'ятаєте половецьку пісню, наведену на початку цього нарису? Неперевершеною заслугою Володимира Всеволодича перед своїм народом було те, що він позбавив Русь на чверть століття постійної половецької загрози. Один з давньоруських письменників мовив про Мономаха: «Ним половці лякали дітей у колисці». Коли 1120 р. син Володимира Ярополк опинився з військом на Дону, він не зміг навіть відшукати там половців, ще недавно повновладних господарів донських степів.

Минуло два роки після походу руських князів у степ 1111 р., коли в Києві помер великий князь Святополк. Він був слабким і зрадливим правителем, оточив себе підлабузниками й лихварями. В народі його не любили, вва-

жаючи Мономаха справжнім главою держави. Тому негайно по кончині Святополка у київському Софійському соборі зібралось віче із знатних городян і бояр, що прийняло ухвалу: просити Володимира Мономаха посісти престол. Після деяких вагань переяславський князь прибув до Києва й урочисто вокняжився в стольному граді Руської землі.

Володимир Всеволодич став великим князем київським у похилому, як тоді вважалося, віці — 1113 р. Йому виповнилося шістдесят. Але він зберігав працездатність й енергію, а розум і набутий досвід робили його сильним і мудрим правителем. Мономахові належить честь відновлення одноосібної монархії Володимира Святославича та Ярослава Мудрого. Всюди на Русі князі корилися йому, знаючи не лише важку руку, а й справедливу вдачу свого сюзерена. За князювання Володимира Всеволодича в Києві (1113—1125) на Русі вщухли міжкнязівські чвари, що були звичайною річчю в роки правління його попередника Святополка.

Наприкінці київського князювання Володимир почав задумуватися над сенсом життя, над долями суспільства, пробував оцінити свою тривалу політичну кар'єру. Він бажав передати величезний досвід нащадкам, прагнучи, щоб вони взяли з нього найкраще й не повторювали помилок. Так, слід гадати, було створено Мономахом «Повчання дітям».

У «Повчанні» старий вже князь гортає сторінки свого життя, описує походи й війни, не приховує негарних вчинків, яких припустився на довгому життєвому шляху. На цьому творі лежить наліт трагізму, що виявилось у його скорботному тоні. Це було викликане, мабуть, недосяжністю того політичного й морального ідеалу, якого прагнув князь і не завжди досягав. Всупереч власним переконанням логікою політичного життя він був втягнений у міжкнязівські усобиці й, бувало, порушував свої зобов'язання.

Невдовзі по написанні «Повчання дітям» Володимир Мономах помер. Скінчив життя у розквіті могутності й слави, як його дід Ярослав Мудрий, будучи поважаним у всіх верствах давньоруського суспільства. На кілька століть він залишився недосяжним ідеалом правителя, здатного оборонити рідну землю від ворога й вгамувати внутрішні незгоди.

Кончина Володимира Всеволодича ознаменувала завершення цілісної епохи в історії Давньої Русі. Ранньофеодальна єдиновладна монархія Мономаха через кілька

років втратила колишню цілісність і розділилася на півтора десятка земель і князівств, володарі яких суперничали за першість у Руській землі. Закінчилася й доба переможних походів руських князів проти половецьких ханів. Міжкнязівські чвари, що розгорнулись і набирали сили по смерті Мономаха, дали можливість половецьким ханам перехопити воєнну ініціативу. І вже ніколи Русі не судилося здобути таких славних перемог над хижим і невблаганним Половецьким степом, як тоді, коли на чолі руських ратей стояв великий воїн і полководець, державний діяч і письменник, онук Ярослава Володимир Всеволодич Мономах.